

І. АТАНАСІЙ ВЕЛИКИЙ: ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ

Щоби правильно сприймати й розуміти твори Атанасія Великого, важливо бути обізнаним з основними подіями життя святителя й історичним контекстом його літературної діяльності, які багато в чому визначали її мотиви та цілі. Хоча в останні десятиліття докладено значних зусиль і з'явилося чимало праць із наміром представити життя святителя¹, остаточної його біографії все ж і досі не написано. Пояснюється це тим, що про багато подій із життя Атанасія ми знаємо лише із творів самого єпископа і нам бракує джерел для верифікації цієї інформації. А що такі згадки спорадичні й несистемні, а до того ж позначені суб'єктивним сприйняттям автора та полемічним характером тексту, важко судити про їхню історичність і достовірність. З іншого боку, Атанасій ніколи не мав наміру писати свою біографію, і всі принагідні згадки про ті чи інші події його життя пов'язані переважно з потребою захистити себе від звинувачень опонентів або оборонити віру в богословських контроверсіях. Не слід виключати й такого факту, як свідоме замовчування невігідних для Атанасія обставин чи подій. Тож не дивно, що твори александрійського святителя містять багато прогалин і не вельми допомагають точно датувати події з його життя. А якщо врахувати, що зовнішні джерела часом подають неоднозгідну інформацію щодо датування тих самих

¹ Щодо біографії Атанасія див.: D. W.-H. Arnold, *The Early Episcopal Career of Athanasius of Alexandria* (Christianity and Judaism in Antiquity, 6), Notre Dame, IN 1991; T. D. Barnes, *Athanasius and Constantius: Theology and Politics in the Constantinian Empire*, London – Cambridge, MA 1993; R. A. Riall, *Athanasius, Bishop of Alexandria: The Politics of Spirituality*, Ann Arbor, MI 1994; K. Anatolios, *Athanasius* (The Early Church Fathers), London 2004; Ch. Kannengiesser, *Prolegomena to the Biography of Athanasius // Adamantius* 7 (2001) 25–43; M. E. Molloy, *Champion of Truth: The Life of Saint Athanasius*, New York 2003; M. Clauss, *Athanasius der Große. Der unbeugsame Heilige*, Darmstadt 2016.

подій, то справа ще більше ускладнюється. Власне ця проблема й ставить будь-якого дослідника, котрий намагається написати біографію Атанасія, перед непосильним завданням заповнити оті «білі плями» в життєписі александрійського єпископа чи датувати певні відомі події з нього. Тому такому дослідникові залишається хіба що висувати гіпотези стосовно перебігу та датування подій у певні періоди Атанасієвого життя.

Це впровадження в життєвий контекст Атанасія і в його ранні апологетичні твори також не претендує на вичерпність чи якісь нові інтерпретації або гіпотези. Наше завдання набагато скромніше: дати читачам загальне уявлення про особу та діяльність александрійського єпископа й деякі можливі інтерпретації подій його життя та ознайомити з контекстом появи ранніх творів Атанасія і науковими дискусіями, які виникали навколо їх вивчення.

Основні хронологічні дані з біографії Атанасія надають нам два важливі документи: «Історія Атанасія без початку»², написана, ймовірно, ще за життя єпископа, і «Хроніка Атанасія», або «Індекс пасхальних послань»³. Саме з цих творів довідуємося головне про датування подій із життя святителя. Окрім того, на різних етапах богословської полеміки з аріанами Атанасію доводилося братися за перо, щоб обстоювати свою позицію й захищати

² «Історія Атанасія без початку» (*Historia acephala Athanasii*) – одне з найважливіших джерел про його життя. Вперше її видав 1738 р. у Вероні італійський поет-гуманіст, археолог та історик Шипіоне Маффей (Francesco Scipione Maffei) на основі рукопису VIII ст. (див.: S. Maffei (ред.), *Osservazioni letterarie che possono servir di continuazione al Giornal de Letterati d'Italia*: в 6 тт., т. 3, Verona 1738, с. 60-83). Цю пам'ятку, ймовірно, написано в 386 р. з нагоди 40-ліття хіротонії Атанасія, а опісля її кілька разів редагували. Грецький оригінал не зберігся, є тільки латинський переклад, і то без початку (звідки пішла й назва пам'ятки «acephala» – безголова). У творі хронологічно викладено події з життя Атанасія з точним їх датуванням за консультавами і роками служби префектів. Опісля пам'ятку кілька разів перевидавали: *Historia acephala* // PG 26:1443-1450; H. Fromen, *Athanasii Historia acephala*, Münster 1914; C. H. Turner, *Ecclesiae Occidentalis monumenta juris antiquissimi*, т. 1, Oxford 1939, с. 663-671; A. Martin, M. Albert, *Histoire 'acephale' et Index syriaque des Lettres festales d'Athanasie d'Alexandrie* (SC, 317), Paris 1985, с. 138-169, прим. і комент. – с. 171-213).

³ «Індекс пасхальних послань» (*Index*) перевидавався кілька разів. Див.: W. Cureton, *Festal Letters of Athanasius*, London 1848, с. 60-83 (перевид.: Piscataway, NJ 2003); A. Mai, *Epistolae festales, syriace et latine, cum chronico et fragmentis aliis* // A. Mai, *Nova Patrum bibliotheca*, т. 6/1, Romae 1853, с. 1-168; *Chronicon praeivium* // PG 26:1351-1360; A. Martin, M. Albert, *Histoire 'acephale' et Index syriaque*, с. 224-277 (текст – с. 224-277; примітки й коментарі Мішелін Альбер – с. 279-304).

себе від оскаржень опонентів чи то перед синодами, чи власними вірними, чи навіть імператором. Так постала ціла низка історично-полемічних творів Атанасія апологетичного характеру, які дають багато інформації про перипетії його життя й боротьби. Серед них можна згадати «Апологію проти аріан», або «Другу апологію»⁴, «Апологію до Констанція»⁵, «Апологію втечі»⁶ чи «Історію аріан до монахів»⁷. Деякі твори Атанасій писав у формі послань до Церкви – чи то у відповідь на рішення соборів, чи для прояснення своєї позиції, щоби знайти підтримку серед інших владик. Тут можна згадати насамперед його щорічні пасхальні послання⁸ до своїх вірних, а також низку послань до єпископів вселенської Церкви, як-от «Окружне послання»⁹, «Послання до єпископів Єгипту та Лівії»¹⁰, «Про постанови Нікейського собору»¹¹ чи «Про собори в Арміні та Селевкії»¹². Усі ці твори є важливим джерелом інформації, бо проливають світло на певні етапи життя Атанасія.

⁴ *Apologia contra arianos = Apologia secunda* // AW II/1.3-5, с. 87-168.

⁵ *Apologia ad Constantium* // AW II/1.7-8, с. 279-309, також: Athanase d'Alexandrie, *Apologie à l'empereur Constance. Apologie pour sa fuite* / ред. J.-M. Szymusiak (SC, 56), Paris 1958, с. 88-132.

⁶ *Apologia de fuga sua* // там само, с. 133-167; також: AW II/1.7, с. 68-86.

⁷ *Historia arianorum ad monachos* // AW II/1.5-6, с. 183-230.

⁸ Пасхальні послання Атанасія (*Epistolae festales*, 329-373) видавалися неодноразово. Див.: W. Cureton, *Festal Letters of Athanasius* [сир. версія]; A. Mai, *Epistolae festales, syriace et latine, cum chronico et fragmentis aliis* // A. Mai, *Nova Patrum bibliotheca*, т. 6/1, Romae 1853, с. 1-168 (передрук: *Epistolae festales* // PG 26:1360-1444); *The Festal Epistles of S. Athanasius, Bishop of Alexandria* / перекл. з сир. і прим. H. Burgess, ред. H. G. Williams, Oxford 1854; F. Larsow, *Die Fest-Briefe des Heiligen Athanasius, Bischofs von Alexandria*, Leipzig 1852 [сир. версія з нім. перекладом]; L.-Th. Lefort (ред.), S. Athanasie, *Lettres festales et pastorales en copte* (CSCO, 150-151), Louvain 1955 [копт. версія]; також доповнення до коптської версії: R.-G. Coquin, E. Lucchesi, *Un complément au corpus copte des Lettres festales d'Athanasie* (Paris. BNF. Copte 176*) // OLP 13 (1982) 137-142; R.-G. Coquin, *Les Lettres festales d'Athanasie* (CPG 2102): *Un nouveau complément: le manuscrit I.F.A.O., copte 25* // OLP 15 (1984) 133-158; E. Lucchesi, *Un nouveau complément aux Lettres festales d'Athanasie* // AB 119 (2001) 255-260.

⁹ *Epistula encyclica* // AW II, с. 169-177.

¹⁰ *Epistula ad episcopos Aegypti et Libyae* // AW I/1.1, с. 39-64.

¹¹ *De decretis Nicaenae synodi* // AW II/1.7, с. 1-45.

¹² *De synodis Arimini in Italia et Seleucia in Isauria* // AW II/1.7, с. 231-278; також іспанське видання: Atanasio, *Sobre los sínodos* / гр. текст, перекл. вступ і комент. S. Fernández, Madrid 2019.

Власне вони і складають основну джерельну базу для вивчення його життя. Окрім того, додаткові відомості про діяльність святиителя можна черпати із зовнішніх джерел, зокрема текстів його сучасників та церковних істориків тодішньої доби й наступних поколінь, у тому числі й опонентів. Серед них особливо цінними для нас є «Церковні історії» Сократа Схоластика, Єрмія Созомена, Теодорита Кирського, «Панарій» Епіфанія Кіпрського, а також фрагменти з «Історій» Геласія Кізікського та проаріанського історика Філосторгія¹³. Ще одним цінним джерелом відомостей про Атанасія є «Похвальне слово» Григорія Богослова, укладене в річницю смерті єпископа Александрії¹⁴. На основі цих матеріалів, а також сучасних наукових досліджень спробуємо подати основні етапи життя й діяльності Атанасія в історичному контексті його епохи.

1. Ранні роки

Ранній період життя Атанасія в доступних нам джерелах майже не відображений. Дату його народження виводять на основі даних про вибрання Атанасія єпископом у 328 р. Виходячи зі свідчення коптського енкамію про те, що на час поставлення єпископом Атанасієві було 33 роки, дослідники традиційно вважали датою його народження 295-й¹⁵. Однак, враховуючи дані «Індексу пасхальних послань» про звинувачення Атанасія опонентами в тому, що на час вибору єпископом 8 червня 328 р. він іще не досягнув канонічного віку¹⁶, деякі дослідники (Аннік Мартен, Шарль Канненгісер, Манліо Сімонетті, Тімоті Барнс) схильні відсувати дату народження на пізніше — до 299–300 рр.¹⁷, враховуючи той факт, що в час обрання

¹³ Сократ, *HE*; Созомен, *HE*; Теодорит, *HE*; Епіфаній, *Panarion*; Геласій, *HE*; Філосторгій, *HE*.

¹⁴ Григорій Богослов, *Orat.* 21 // PG 35:1081–1128; критичне вид.: Gregoire de Nazianze, *Discours 20–23* / ред. J. Mossay (SC, 270), Paris 1980, с. 110–193.

¹⁵ Див. О. von Lemm, *Coptische Fragmente zur patriarchengeschichte Alexandriens* (Memoires de l'academie de science de St.-Petersbourg, сер. 7, т. 36), St.-Petersbourg 1888, № 11, с. 36; його ж, *Zu einem Encomium auf den hl. Athanasius 1–5* // *Известия Императорской академии наук. Санкт-Петербург*, сер. 5, т. 10 (1899) 403–434.

¹⁶ *Index 3*.

¹⁷ Див.: А. Martin, *Athanase et les Melitiens* // Ch. Kannengiesser (ред.), *Politique et Théologie chez Athanase* (TH, 27), Paris 1974, с. 42; Ch. Kannengiesser, *The Athanasian Decade*

єпископом Атанасій був усього лише дияконом, а мінімальний віковий ценз для священничих свячень становив 30 років¹⁸.

Нам мало що відомо про родину, дитинство та юнацькі роки Атанасія. Він сам майже нічого не розповідає про себе поза тим, що входило в рамки його церковної діяльності. Не згадує про нього і Євсевій Кесарійський у своїй «Церковній історії», що, зрештою, не дивно з огляду на той факт, що Євсевій належав до іншої (проаріанської) партії. Нам не відомо, ким були батьки або родичі Атанасія, чи були вони християнами, чи ні. Він лише коротко згадує про переслідування своєї тітки ворогами невдовзі після вигнання його з міста в 339 р., звинувачуючи їх у тому, що, коли вона померла десь у 340 р., вони не дозволяли належно її поховати, так що Атанасієві друзі змушені були скривати правдиву ідентичність покійної та видавати її за свою родичку¹⁹.

Щоб заповнити цю прогалину в біографії александрійського єпископа, про ранні роки його життя склали різні легенди. До нас дійшло дві з них: коптська і грецька²⁰. Коптська легенда міститься в арабській «Історії Александрійських патріархів» Севера Ібн Аль-Мукаффи²¹, який розповідає, що Атанасій походив зі знатної й багатой александрійської родини, батьки його були

1974–84: *A Bibliographical Report* // TS 46 (1985) 524–525; M. Simonetti, *La crisi Ariana nel IV secolo* (Studia Ephemeridis Augustinianum, 11), Roma 1975, с. 11; T. D. Barnes, *Athanasius and Constantius*, с. 10.

¹⁸ Канон 11 Неокесарійського собору (бл. 314–325 рр.). Див.: С. Н. Turner, *Ecclesia Occidentalis Monumenta Juris Antiquissima*, т. 1, Oxford 1899, с. 132–135.

¹⁹ Атанасій, *Hist. arian.* 13.

²⁰ D. M. Gwynn, *Athanasius of Alexandria in Greek and Coptic Historical Tradition* // JCS 15 (2013) 43–54.

²¹ Sawirus ibn al-Muqaffa, *History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria I–IV* / араб. текст, прим. і перекл. В. Evetts (PO, I/2, I/4, V.1, X/5), Paris 1906–1915 (доступ онлайн: https://www.tertullian.org/fathers/severus_hermopolis_hist_alex_patr_00_eintro.htm). Також див. передрук цього видання: Severus Ben Al-Moqaffa, *Historia Patriarcharum Alexandrinorum* / ред. С. F. Seybold (CSCO, 52, 59; Scriptorum Arabicorum, 8, 9), ч. 1–2, Louvain 1962. Інше видання, за кращим Гамбурзьким списком, не врахованим у попередньому виданні: С. F. Seybold, *Severus ibn al-muqaffa; alexandrinische Patriarchengeschichte von S. Marcus bis Michael I. (61–767) nach der ältesten 1266 geschriebenen Hamburger Handschrift*, Hamburg 1912. Рос. переклад фрагментів цього твору див.: Севир бен аль-Мукаффа (Гермопольский), *История Александрійских патриархов* / перекл. Е. Д. Крутова // О. Давыденков (ред.), *Литературные традиции христианского Египта*, Санкт-Петербург 2008, с. 41–44.

поганами і хлопець у досить юному віці втратив батька. Мати намагалась одружити сина й хотіла, щоб він перебрав батьківський маєток. А оскільки Атанасій не виявляв до її планів жодного зацікавлення, вона не раз підсилала вночі в його спальню гарних дівчат, аби спонукати сина до одруження і таким чином бодай якось улаштувати його життя. Однак Атанасій, прокидаючись зі сну, виганяв дівчат геть. У розпачі матір пішла до відомого чаклуна, який, поспілкувавшись з Атанасієм, повідомив їй, що всі ці зусилля марні, бо її син навернувся на християнство і стане там великим. Аби зовсім не втратити сина, матір привела його до єпископа Олександра, і той охрестив їх обох. Після смерті матері Олександр опікувався Атанасієм як своїм сином, дав йому освіту, висвятив на диякона (бл. 318-319 рр.) та зробив своїм секретарем²².

Грецька легенда базується головним чином на відомостях, які подають церковні історики V ст. – Сократ, Созомен і Теодорит Кирський. Описуючи дитячі та юнацькі роки Атанасія, вони спираються на розповідь Руфіна²³, який у 372-377 рр. жив в Александрії та підтримував контакти з оточенням єпископа. Усі вони свідчать, що Атанасій походив із грецької християнської родини та з дитинства виховувався у християнському середовищі. Тому в іграх зі своїми ровесниками він наслідував те, що бачив у церкві. Руфін розповідає таку історію з дитячих років Атанасія:

Коли в день пам'яті мученика Петра єпископ Олександр в Александрії після проведених урочистостей очікував на своїх клириків, що мали прибути до нього на собор, він побачив удалині на березі моря натовп хлопчиків, які гралися в церковні церемонії. Однак, довго поспостерігавши уважно за хлопчиками, він побачив, що вони звершують щось сокровенне і таїнственне. Вражений, він наказав покликати до нього клириків і розповів їм, що бачив здалека. Після цього він звелів їм піти і привести до нього всіх хлопчиків. І коли їх привели, він почав розпитувати, хто з них грався та що і як вони робили. Хлопчики [...] зізналися, що вони, подібно до оглашених, приймали хрещення від Атанасія, який зображав у тій дитячій грі єпископа. Тоді єпископ почав ре-

²² Sāwirus ibn al-Muqaffā, *History of the Patriarchs of the Coptic Church* (PO, 1/4), Paris 1904, с. 407.

²³ Про легенду Руфіна див.: Н. М. Gwatkin, *Studies of Arianism*, 2-ге вид., Cambridge 1900, с. 97-102.

тельно випитувати в тих, хто зізнався, що був охрещений, про що їх у момент хрещення запитували та що вони відповідали, одночасно розпитуючи й того, хто здійснював обряд. Коли Олександр виявив, що все було здійснено за правилами нашої релігії, то [...] визнав, що тим, хто після точних питань і відповідей був занурений у воду, не треба вдруге хреститися, а треба лише доповнити [обряд] миропомазанням. Атанасія і тих, хто в тій грі були пресвітерами і служками, Олександр [...] визначив вихованцями своєї церкви. У скорому часі, як тільки Атанасій, завдяки старанню нотарія та граматика, став достатньо освіченим, він негайно, мов подарований батьками Господній вірі, був відданий священнику та, як колись Самуїл, виховувався у храмі Господньому²⁴.

Коли ж Атанасій досягнув відповідного віку, Олександр висвятив його на диякона, зробивши своїм секретарем і помічником. Якщо взяти до уваги, що Олександр став єпископом у 313 р., то ця подія мала статися десь між 313 і 319 рр., коли Атанасій був уже підлітком чи навіть юнаком, тобто десь у віці 13-18 років. Однак зі свідчень Григорія Богослова виглядає, що Атанасій вистав у християнському контексті вже з раннього дитинства, бо, як пише Назіанзин, він «досить рано був напоєний божественними правилами та уроками»²⁵. Подібно й Созомен зазначає, що Атанасій уже від дитинства виявляв відданість Церкві та схильність до священства, будучи самоуком²⁶. Теодорит Кирський свідчить, що Атанасій рано вступив у духовний сан і вже «з дитинства живився божественним вченням та проходив з особливим достоїнством усі ступені церковного чину»²⁷.

Хоча коптська історія виглядає правдоподібнішою, обидві розповіді про дитинство Атанасія є, мабуть, лише легендами. На історичному тлі вперше бачимо Атанасія в 325 р., коли він у сані диякона супроводжує єпископа Олександра як його секретар на Нікейський собор. Утім, деякі дані про ранні роки та формацію Атанасія все ж можна висувати із внутрішніх відомостей його творів і загальних знань про тодішній історичний контекст.

²⁴ Руфін, *HE* 1, 14; пор. Сократ, *HE* 1, 15; Созомен, *HE* 2, 17.

²⁵ Григорій Богослов, *Orat.* 21:6.

²⁶ Созомен, *HE* 2, 17.

²⁷ Теодорит Кирський, *HE* 1, 26.